वर्षम्-०४ अङ्कः-०४ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०२२ ISSN-2350-0700

अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिकायाम् अधिकरणकारकविमर्शः

जयश्री ठक्कर[१]

प्रास्ताविकम्

ऋग्वेदस्य किञ्चन प्रसिद्धं सूक्तं वर्तते **वाक्सूक्तमिति** नामकम्। तत्र कश्चन प्रसिद्धः मन्त्रांशः समुपलभ्यते यत् –**अहमेव सर्वमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः**।[२]अस्य मन्त्रस्य अयमेवार्थः यत् अस्मिन् जगति वा परलोके देवताभिर्वा मनुष्यैः यः कश्चन वाग्व्यव्हारः क्रियते स सर्वोपि व्यवहारः वागाधारेणैव जायते। तथा च मनुष्यः निजमुखात् स्वभाषया स्वमनोगतान् भावान् अन्येभ्यः वाग्भिरेव सम्प्रसारयति। उक्तं खलु **प्लेटो** महोदयेन –**विचारः आत्मनः मूकमथवा ध्वनिरहितं सम्भाषणमास्ते, तदेव यदा ध्वन्यात्मकं भूत्वा ओष्ठेषु आगच्छति तदानीं भाषासंज्ञया विभूष्यते**।[३]पुनश्च एषा भाषा कारकाधीना। तर्हि प्रश्नः जायते किं नाम कारकम्(factor)?

उच्यते **क्रियान्वयि कारकम्।** अर्थात् यस्य साक्षात् क्रियया सह सम्बन्धः भवति तत्कारकं कथ्यते। उदाहरणं यथा –**पाचकः पचति।** अत्र पाचक इति पदं पाकक्रियायाम् अन्वेति अतः पाचकः इति कर्तृकारकमस्ति।

अस्य कारकप्रकरणस्य विस्तृतं, शुद्धं स्वरूपं केवलं संस्कृतभाषायामेव प्राप्यते। विना कारकं किं संस्कृतमित्यपि कथ्यते चेन्नास्त्यतिशयोक्तिः। एतत् कारकप्रकरणं भगवता पाणिनिना अष्टाध्यायीति ग्रन्थेऽस्मिन् ससूत्रं न्यरूपि। तथा च एतान्येव कारकाणि परवर्तिभिः ग्रन्थकर्तृभिः रुचिरया शैल्या निगदितानि। एतान्येव यथा वृत्तिग्रन्थे काशिकाकारौ सरलैः वाक्यैः निरूपितवन्तौ। कौमुदीग्रन्थेषु भिन्नैः उदाहरणैः वरदराजाचार्यः, भट्टोजिदीक्षितः न्यरूपयताम्। तद्वदेव आर्षपरम्परायां विद्वद्वर्यैः पं. सत्यानन्द-वेदवागीशवर्यैः स्वविरचितसच्छन्दश्लोकैः निजनिर्मितायाम् **'अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिकायाम्'** इत्यस्मिन् ग्रन्थे निरूपितम्। अत्र प्रश्नः जायते यत् कति कारकाणि भवन्ति? उच्यते यथा –

---

[१] शोधच्छात्रा – भाषासाहित्यभवनम्, गुजरात युनिवर्सिटी, अहमदावाद। गृहसङ्केतः - पतञ्जली आरोग्य केन्द्र, वाडी रोड, डीसा, बनासकांठा, गुजरात, 385535, इमेईल –jaythakkar6788@gmail.com, mobile no.- 9106370424

[२] ऋग्वेदः – वाक्सूक्तम् – 10.125.1

[३] प्लटोमतम्

'कर्ताकर्म च करणं च सम्प्रदानं तथैव च।
अपादानमधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट्' ॥[४]

संस्कृते षड्विधानि कारकाणि भवन्ति, तान्यत्र सुप्रसिद्धे श्लोके सङ्गृहीतानि सन्ति। तानि कारकाणि यथा – कर्तृकारकम्, कर्मकारकम्, करणकारकम्, सम्प्रदानकारकम्, अपादनकारकम्, अधिकरणकारकम्। एतेषु षड्विधेषु कारकेषु संस्कृतभाषा निहिताऽस्ति। कथनस्याशयः वयं यत्किमपि वदामः तदेतदन्तर्गतं विज्ञेयं। एतेषु षड्विधेष्वन्यतमं वर्तते **अधिकरणकारकम्।** अस्य कारकस्य अष्टाध्यायी प्रयोगदीपिकानुसारं विमर्शः अत्र शोधपत्रे प्रदर्श्यते।शोधपत्रे प्रदर्शिताः बिन्दवः यथा –

१. प्रास्ताविकम्।
२. आधारः एवं अधिकरणम् इति पदार्थयोः समीक्षा।
३. भावशब्दस्य समीक्षापूर्वकं क्रियाद्वैविध्यप्रतिपादनम्।
४. षष्ठी चानादरे।
५. स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च।
६. आयुक्तककुशलाभ्यां चासेवायाम्।
७. यतश्च निर्धारणम्।
८. साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः।
९. प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च।
१०. नक्षत्रे च लुपि।
११. सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये।
१२. "अधिरीश्वरे एवं यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी"इत्यनयोः सूत्रयोः समीक्षा।
१३. संशोधनस्य लाभाः उपसंहारश्च॥

॥ आधारः एवं अधिकरणम् इति पदार्थयोः समीक्षा॥

अधिकरणकारकस्थं अधिकरणेति पदं **आधारोऽधिकरणम्**[५] इत्यस्मात् सूत्रात् आगतं वर्तते। अत्र आधारः इति शब्दः श्रूयते। तर्हि आधारः अर्थात् **आध्रियते क्रियाऽस्मिन्नित्याधारः।** अर्थात् यत्र क्रिया आधारिता भवति स आधारः इत्युच्यते। उदाहरणम् यथा –**कटे आस्ते।** अत्र उपवेशनक्रियायाः आधारः

---

[४]सुग्धबोधटीका - दुर्गादासः
[५]अष्टाध्यायी – 1-4-45

वर्तते कटम्। अतः **सप्तम्यधिकरणे च**[६]इत्यनेन सूत्रेण अधिकरणकारकत्वात् सप्तमीविभक्तिः जायते। अतः कटे आस्ते इति अधिकरणकारकस्योदाहरणम्। उक्तं खलु भर्तृहरिणा अधिकरणकारकविषये यत् –

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम्।
उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्॥[७]

अर्थात् **क्रियायाः व्यपारफलयोः यदाश्रयस्थानं भवति तदेव अधिकरणमित्युच्यते।** सूत्रेऽस्मिन् अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिकारः किञ्चिद्वैदिकमुदाहरति तद्यथा –

यस्मिन् वृक्षेमध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधिविश्वे।[८]
अधा शयीत निर्ऋते**रुपस्थे।**[९]

सत्यानन्दवेदवागीशाचार्याणामिदमेव वैशिष्ट्यं वर्तते यत् एतस्य कारकस्य वेदे कथमुपयोग अस्माकम् ऋषिभिः कृतः तदस्मान् अवबोधयन्ति शिक्षयन्ति च।

यथोक्तं पूर्वम् आध्रियते क्रियाऽस्मिन्नित्याधारः। अत्र विद्यमानस्य आधारस्य त्रैविध्यं वर्तते। तद्यथा –

औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा।[१०]

तत्र यथा क्रमं औपश्लोषिकः आधारस्तु प्रसिद्धः –**कटे आस्ते, स्थाल्यां पचति।** अत्र आधाराधेययोः संयोगसम्बन्धः वर्तते, स एव औपश्लोषिकः आधारः। वैषयिकः आधारस्तु – मोक्षे इच्छास्ति। व्याकरणे रुचिः अस्ति। अत्र आदिमे उदाहरणे भक्तस्य मोक्षविषये इच्छास्ति। अतः विषयता सम्बन्धेन आधारः बुद्धौ विद्यते। तथैव **व्याकरणे रुचिः, शास्त्रे रुचिः, नारायणे भक्तिः** इत्यादिकं शेषं ज्ञेयम्। अभिव्यापकं तु जगत्प्रसिद्धं **सर्वस्मिन्नात्मास्ति।**यत्र आधारः भवति तत्र सर्वत्र आधेयं दृश्यते तत्र अभिव्यापकः आधारः ज्ञेयः। अर्थात् तादृशमेकमपि स्थानं नास्ति यत्र आत्मा न विद्यते अत अत्र व्यापकता अभिव्यापिका वर्तते। यथोक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि यथा -

तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पिरापः स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः।
एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति॥[११]

---

[६] *अष्टाध्यायी – 2-3-36*
[७] *वाक्यपदीयम् – पदकाण्डम् – श्लोकसङ्ख्या-148*
[८] *ऋग्वेदः – 1.164.22*
[९] *ऋग्वेदः – 10.95.14*
[१०] *वैय्याकरणसिद्धान्तकौमुदी – सप्तम्यधिकरणे च – 2.3.36*
[११] *श्वेताश्वतरोपनिषत् - प्रथमोऽध्यायः – मन्त्रः - 15*

अत्र सर्वाण्यपि उदाहरणानि अभिव्यापकाधारस्य प्रचोदितानि सन्ति। यथा – तिलेषु तैलं, दधिनि घृतम्, स्रोतःसु आपः, अरणिषु अग्निः।

अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिकाकारः समुदाहरति वैदिकमुदहरणं यथा –

विश्वं पुष्टं **ग्रामे अस्मिन्न**नातुरम्।[१२]

या नो **दूरे तळितो** या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनप्नसः।[१३]

जहि शत्रुम**न्तिके दूरके च।**[१४]

तद् **दूरे तद्वन्तिके।**[१५]

अनेन एतेषां वैदिकं ज्ञानं अस्मभ्यं ज्ञायते। पुनश्च वेदे अधिकरणार्थे कथं सप्तमीविभक्तिः प्रयुक्ता वर्तते तदपि संज्ञायते। पुनश्च सूत्रस्थचकारः दूरान्तिकार्थकः वर्तत इत्यपि ज्ञानं जयते।

॥ भावशब्दस्य समीक्षापूर्वकं क्रियाद्वैविध्यप्रतिपादनम्॥

अधिकरणकारके अपरं सूत्रं वर्तते **यस्य च भावेन भावलक्षणम्**[१६]**।** अत्र **भावशब्देन क्रियायाः ग्रहणम्**। तथा च सूत्रार्थः तु यस्य च क्रियया क्रियालक्षणस्य वा क्रियान्तरस्य बोधो भवति तत्र कर्मवाचीशब्दात् सप्तमीविभक्तिः भवति। प्रसिद्धमुदाहरणं परिशीलयामः यथा –

गोषु दुह्यमानासु गतः।

अस्योदहरणस्य ज्ञानात्पूर्वं क्रियायाः द्वैदिध्यम् अवश्यं ज्ञेयम्। सा च क्रिया १) कर्तृनिष्ठक्रिया, २) कर्मनिष्ठक्रिया। अत्र उदाहरणे अनयोः क्रिययोः अपि संज्ञानं जायते। उदाहरणे कर्म वर्तते गो तथा कर्मनिष्ठक्रिया वर्तते **दोहनं,** तथा च तया क्रियया गमनरूपायाः कर्तृनिष्ठक्रियायाः अपि संज्ञानं जायते। प्रयोगदीपिकाकारस्तु –

ऐद् **गोषु दुह्यमानासु** प्रत्यैद् **दुग्धासु गोषु** सः।
अग्नौ स **हूयमाने** प्रैत् **प्रत्यैदग्नौहुते** वसुः॥[१७]

एवं श्लोकमाध्यमेन तैः एतस्यसूत्रस्य उदाहरणं प्रतिपादितम्।

॥ षष्ठी चानादरे॥

---

[१२] *अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिका – 2.3.36(ऋग्वेदः – 1.114.1)*
[१३] *अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिका – 2.3.36 (ऋग्वेदः – 2.21.9)*
[१४] *अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिका – 2.3.36 (ऋग्वेदः – 9.75.5)*
[१५] *अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिका – 2.3.36 (यजुर्वेदः – 40.5)*
[१६] *अष्टाध्यायी – 2.3.37*
[१७] *अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिका – 2.3.37*

यथोक्तम्पूर्वं क्रियया क्रियान्तरस्य अभिलक्षणं जायते तथा च अनादरस्य अधिकता भवति तदा षष्ठी, सप्तमी च भवतः। उदाहरणम् अष्टाध्यायी प्रयोगदीपिकानुसारं पश्यामः यथा –

तस्याः रुदत्याः प्राव्राजीत् वनस्थो दृढनिश्चयः।[१८]

अस्यार्थः रुदन्तीं पत्नीं परित्यज्य तस्याः पतिः संन्यासं प्राविशत्। अत्र लौकिकोदाहरणं प्रदर्शयन् प्रयोगदीपिकाकारः षष्ठीविभक्त्या अनादरार्थे निर्देशं निर्दिशति। सप्तम्याः यथा –

तस्यां रुदत्यां प्राव्राजीद् वणिग् व्यापारकर्मणे।
तस्य क्रोशतऐद् भ्राता **तस्मिन् क्रोशति** प्रैत् पिता॥[१९]

अत्र कश्चन वणिक् स्वीयां रुदन्तीं पत्नीं परित्यज्य व्यापारकर्मणे प्राव्राजीत्। अन्तिमस्यां पङ्क्तौ षष्ठी एवं सप्तमी उभययोः निदर्शनं ग्रन्थकारेण कारितम्। तथा च एभिः उदाहरणैः गृहस्थानन्तरं संन्यासस्य स्वीकरणं यथाशास्त्रं ग्रन्थकारः बोधयत्यस्मानिति तेषां वैशिष्ट्यम्।

॥ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥

एतेषां शब्दानां योगे षष्ठी सप्तमी च भवतः इति सामान्यार्थः सूत्रस्य। साक्षात्अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिकाकारस्य उदाहरणान् परिशीलयामः।

नन्दः **स्वामीगवामा**सीद् **गोषु स्वामी** च तत्सुतः।
सम्पदामीश्वरो राजा जनोऽपि **सम्पत्स्वीश्वरः**॥१॥
धनस्याधिपतिः कर्त्ताऽलसो **नाधिपतिर्धने।**
दायदाः सम्पदः पुत्रा दुहितरोऽपि **सम्पदि॥२॥**
गवां साक्षी स गोपालोऽ**जेषु साक्षी** सुधाकरः।
प्रतिभूर्हस्तिनां मन्त्री **हस्तिषु प्रतिभूः** शिवः॥३॥[२०]

अत्र श्लोकत्रयेषु ग्रन्थकारेण विविधानि स्वरचितानि छन्दोमयानि उदाहरणानि प्रदर्श्य षष्ठीसप्तमीविभक्त्योः उपयोगः प्रयोगश्च स्वशैल्या प्रतिपादितः वर्तते। अत्र गवां स्वामी नन्दः आसीत् इत्यनेन भगवतः श्रीकृष्णस्य पितुः स्मरणं कृतं वर्तते तथा च षष्ठीसप्तमीविभक्त्योः प्रयोगः दर्शितः। तदनु ईश्वरशब्देनसाकं उभययोः विभक्त्योः प्रतिपादनं वर्तते। तथा च सूत्रस्थानां सर्वेषां पदानां प्रयोगपूर्वकं षष्ठीसप्तमीविभक्त्योः प्रयोगः ग्रन्थकारेण प्रादर्शि।

---

[१८] *अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिका – 2.3.38*
[१९] *अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिका – 2.3.38*
[२०] *अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिका – 2.3.39*

॥ आयुक्तककुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥

आयुक्त एवं कुशल इत्यनयोः शब्दयोः योगे सप्तमीविभक्तिः भवति इति सूत्रस्य सामान्यार्थः। अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिकाकारस्तु यथा –

गृहनिर्माणस्यायुक्त आयुक्त गृहरञ्जने।
गृहाऽवनस्य कुशलः कुशलः पटनिर्मितौ॥[२१]

अत्र ग्रन्थकारः आयुक्तकुशलशब्दयोः गृहसम्बन्धीनं लौकिकम् उदाहरणं प्रदर्श्य षष्ठीसप्तम्योः प्रयोगं प्रदर्शयति।

॥ यतश्च निर्धारणम् ॥

यत्र जातिः, गुणः, क्रिया तथा च संज्ञा एतैः समुदायात् एकस्य पृथक्करणं क्रियते तदा षष्ठीसप्तम्यौ भवतः। उदाहरणं यथा-

नराणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः बलीष्ठः **क्षत्रियो नृषु।**
पक्षिणां शिखी प्रेष्ठः **ज्येष्ठो विज्ञेषु** वेदवित्॥
बहुक्षीरतमा कृष्णा **धेनुषु दुग्धदासु** तु।
अध्वगानां च धावन्तः शीघ्रतमाः सदा मताः॥[२२]

अत्र ग्रन्थकारः निर्धारणविषये कथं षष्ठीसप्तम्यौ भवतः तन्निजनिर्मिताभ्यां श्लोकाभ्यां बोधयति। तथा च पक्षिषु रूपाधिक्यात् शिखिनः औत्कृष्ट्यं तथा च विज्ञेषु वेदविदः श्रेष्ठत्वं बोधयति। धेनुषु कृष्णा बहुक्षीरा श्रेष्ठा इत्यपि बोधयति। तथा च **अश्नुते मार्गान् इति अश्वः**[२३]इति व्युत्पत्यनुसारं अश्वस्य धावत्सु निर्धारणं अवबोधयति अस्मान्।

॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥

प्रतिशब्दं परित्यज्य सम्माननपूजाद्यर्थेषु साधुः एवं निपुणशब्दयोः प्रयोगे सप्तमी विभक्तिः जायतेति सामान्यर्थः सूत्रस्य। सत्यानन्दवेदवागीशाचार्याणां मते तु उदहरणं यथा –

साधुः पितरि प्रद्योतः **साधुर्मातरि** माधवः।
निपुणो मातरि व्यासो **निपुणः पितरि** क्रतुः॥[२४]

---

[२१] *अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिका – 2.3.40*
[२२] *अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिका – 2.3.41*
[२३] *निरुक्तम्*
[२४] *अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिका – 2.3.43*

अत्र आचार्यैः साधु एवं निपुणः इति शब्दयोः प्रयोगे सप्तमीविभक्तिः लौकिकोदाहरणप्रयोगपूर्वकं प्रदर्शिता। एतदेव आचार्याणां वैशिष्ट्यम्। प्रतिशब्दस्य योगे द्वितीया भवति अतः सूत्रे अप्रतेः इति पदम् उपात्तम्। प्रत्युदाहरणं यथा –**साधुर्गुरुम्प्रति क्षेशः साधुः स मातरं प्रति।** अत्र प्रति शब्दस्य योगे द्वितीया भवति इत्यपि निरूपितम्।

॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥

प्रसिततोत्सुकशब्दयोः योगे तृतीया सप्तमी च भवतः इति सामान्यार्थः। ग्रन्थकारः उदाहरति यथा –

केशैः प्रसित आनन्दः पाठे शैथिल्यमाचरेत्।
केशेषु प्रसितो भीमः प्रमादं पठनेऽकरोत्॥
शृङ्गारे ह्युत्सुका राधा शिथिलाऽध्ययने भवेत्।
शृङ्गरेणोत्सुका रामा दत्तचित्ता न शिक्षणे॥

उदाहरणस्याशयः यत् यदि कश्चन बालकः अनन्दः केशैः प्रसितः अर्थात् आसक्तः चेत् सः पठने शैथिल्यम् आचरिष्यति। तथैव केशेषु प्रसितः भीमः पठने प्रमादमकरोत्। अत्र तृतीया एवं सप्तमी इत्यनयोः विभक्त्योः प्रयोगः प्रदर्श्य छात्राणां पठनावस्थायाम् आसक्तिस्थानमपि ग्रन्थकारेण प्रसितशब्दयोगेन प्रदर्शितम्। अग्रे उत्सकशब्दयोगेन तथैव उदाहृतम्।

॥ नक्षत्रे च लुपि ॥

नक्षत्रवाचकेभ्यः शब्देभ्यः तृतीया सप्तमी च स्यात्। उदाहरणं यथा –

पुष्ये पायसमश्नीयात् **पुष्येणा**पूपमप्यथो।
मोदान् **मघाभि**रश्नियान्**मघासु** च गुडौदनम्॥[२५]

अत्र नक्षत्रवाचकशब्देषु तृतीया तथा च सप्तमीविभक्तिः ग्रन्थकारेण श्लोकेनैकेन प्रदर्शिता। तथा च कस्मिन् नक्षत्रे किं भोजनं कर्तव्यं येन च अस्मभ्यं स्वास्थ्यलाभः भवेत् इत्यपि पर्यालोड्य ग्रन्थकारेण आयुर्वेदानुसारं अस्मभ्यं संज्ञापितम्। तद्यथा – पुष्यनक्षत्रे प्राप्ते यदि पायसम् अत्ति चेत् तस्य कृते स्वास्थ्यलाभः जायते, तथा च तस्मिन्नेव नक्षत्रे अपूपस्य भक्षणमपि कर्तव्यम् इत्यपि ग्रन्थकारः बोधयति। तथैव मघानक्षत्रे गुडौदनम् भोक्तव्यम्। अतः श्लोकेनानेन आयुर्वेदस्य ज्ञानम्, ज्योतिषशास्त्रस्य ज्ञानम्, तथा च स्वास्थ्यलाभस्तु अस्त्यैव।

॥ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥

सिद्धान्तकौमुदी –**शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यामेते स्तः।**[२६]

---

[२५] *अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिका – 2.3.45*

[२६] *वैय्याकरणसिद्धान्तकौमुदी – 2.3.7*

अत्र शक्तिशब्देन कर्तृत्वकर्मत्वादीनां ग्रहणम्। कथनस्य भावः यत् यत्र कालवचकः तथा च मार्गवाचकः शब्दः भवति तत्र पञ्चमीविभक्तिः तथा च सप्तमीविभक्तिः भवतः। ग्रन्थकारः उदाहरति यथा –

अद्य भुक्त्वा महादेवो **द्व्यहे** भोक्ता सुभोजनम्।
श्वस्तु भुक्त्वा यशोवर्मा **द्व्यहाद्** भोक्ता पयोऽशनम्॥
इहस्थोऽयं धनुर्धारी **क्रोशे** लक्ष्यं हि विध्यति।
इहस्थोऽयं धनुर्धारी **क्रोशाल्ल**क्ष्यं हि विध्यति॥[२७]

अत्र प्रथमे उदाहरणे ग्रन्थकारेण **कालवाचकयोः शब्दयोः योगे पञ्चमीविभक्तिः तथा च सप्तमीविभक्तिः** प्रदर्शिता। तथा च **मार्गवाचकात् क्रोशशब्दात् तथैव प्रदर्शितम्।**

॥ "अधिरीश्वरे एवं यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी"इत्यनयोः सूत्रयोः समीक्षा॥

अत्र अधिरीश्वरे इत्यस्मिन् सूत्रे ईश्वर शब्दात् स्वस्वामिभावसम्बन्धः सम्यक् ज्ञेयः भवति। सूत्रस्यार्थस्तु यत्र स्वस्वामिभावसम्बन्धः भवति तत्र अधि शब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति। स्वस्वामिभावस्तु यथा –स्वं नाम वस्तु, तस्य वस्तुनः स्वामी ईश्वरः। ग्रन्थकारः अत्र उदाहरति यत्–

अधिरघौ त ऐक्ष्वाका **अधिरामे** च कौसलाः।
कोसलेष्वधि रामोऽभूदै**क्ष्वाकेष्वधि** भो रघुः॥[२८]

अत्र श्लोकेऽस्मिन् अधिशब्देन रघोः रामस्य च ईक्ष्वाकुवंशस्य आधिपत्यं तथा च कोसलदेशस्य स्वस्वामिभावसम्बन्धेन आधिपत्यं प्रदर्शितम्। ग्रन्थकारस्य वैशिष्ट्यमस्ति यत् एते एतादृशानि उदाहरणानि प्रतिपाद्य नः ऐतिह्यमपि अस्मान् बोधयन्ति। तथा च कथं व्याकरणनियमानां लौककक्षेत्रेषु उपयोगः करणीयः तदपि बोधयन्ति।

वस्तुतः अत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा प्रोक्ता चेत् कथं सप्तिमीविभक्तिः प्राप्ता ? इति जिज्ञासायां सत्यां अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –**यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी।**अस्य सूत्रस्यार्थः तु यस्य सामर्थ्यं भवति तत्र कर्मप्रवचनीययोगे सप्तमी जायते। अतः पूर्वेऽस्मिन्नुदाहरणे अधिशब्दयोगे ईश्वरवचने च सप्तमी प्रदर्शिता।

॥ संशोधनस्य लाभाः उपसंहारश्च॥

यदा काशिकायाः आरभ्य कौमुद्यादिग्रन्थेषु अधिकरणकारकस्य अध्ययनमस्माभिः क्रियते, तदा तेषां प्रसिद्धान्युदाहरणानि सम्यक्तया वयं स्मरामः परन्तु तेषाम् उदाहरणानां प्रयोगः कथं करणीयः तस्य

[२७] *अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिका – 2.3.7*
[२८] *अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिका – 1.4.96*

संज्ञानं पं.सत्यानन्दवेदवागीशाचार्यविरचितया अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिकया एव संजायते इति निश्चप्रचम्।

संशोधनस्य लाभाः –

- संशोधनेनानेन आर्षपरम्परायाः संज्ञानं जायते।
- कौमुदीग्रन्थेषु प्रतिपादितस्य **अधिकरणकारकस्य तथा च अस्य ग्रन्थस्य अधिकरणकारकस्य वेत्यासः** संज्ञायते।
- अनेन शोधपत्रेण अन्तिमस्य **अधिकरणकारकस्य प्रयोगवैशिष्ट्यं** ज्ञायते।
- **वेदमन्त्रेषु अधिकरणकारकस्य निदर्शनम्** पत्रमिदं द्योतयति।
- आयुर्वेदादिग्रन्थेषु तथा च उपनिषदि **अधिकरणकारकस्य यथासूत्रम्प्रयोगः** शोधपत्रमिदमस्मान् निबोधयति।
- निर्धारणे, आयक्तकुशलादीनां **शब्दानां योगे अधिकरणकारकस्य प्रयोगवैशिष्ट्यं** शोधपत्रम् अस्मान् बोधयति।
- अधिकरणकारकस्य श्लोकेषु प्रयोगः अपि शोधपत्रम् अस्मान् ज्ञापयति।

॥ सन्दर्भग्रन्थाः ॥

१. ऋग्वेदः – ऋग्वेदभाष्यम्- वैदिक पुस्तकालय, अजमेर, 2021
२. UGC NET/J.R.F/SET Sanskrit. N.p., Upkar Prakashan.
३. वाक्यपदीयम्–भर्तृहरी, वाराणसी संस्कृत विश्वविद्यालयः, 1974
४. वैय्याकरणसिद्धान्तकौमुदी- भट्टोजदीक्षितप्रणीता, श्रीधरमुखोल्लासिनी हिन्दीव्याख्या समन्विता, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन,वाराणसी, 2016
५. श्वेताश्वतरोपनिषत् – श्री राघवकृपा भाष्यम्, श्री तुलसीपीठ सेवा न्यास – 2000
६. अष्टाध्यायीप्रयोगदीपिका -पं. सत्यानन्दवेदवागीशप्रणीता, इंडियन मैप सर्विसपुष्करक्षेत्र जोधपुर- राजस्थान - .सं.वि2062
७. अष्टाध्यायी- पाणिनिप्रणीता, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, 2014
८. निरुक्तम् – यास्कप्रणीतम्, निघण्टु सहीतम्, मेहरचन्द लक्ष्मणदास पब्लीकेशन, 2016
९. काशिकावृत्तिः – वामनजयादित्यप्रणीता, तारा पब्लीकेशन्स, वाराणसी -1967
१०. लघुसिद्धान्तकौमुदी–वरदराजाचार्यप्रणीता, भारतीय विद्यासंस्थान वाराणसी – 2017
११. वाचस्पत्यं – मदनमोहन झा, GOOGLE PLAYSTORE APP
१२. शब्दकल्पद्रुमः - मदनमोहन झा, GOOGLE PLAYSTORE APP
१३. https://ashtadhyayi.com/
१४. वाक्यपदीयम् –भर्तृहरीप्रणितम्, वृत्ति टीकासहितम्, डेक्कन कोलेज पोस्टग्रेज्युएट एंड रीसर्च इन्स्टीट्युट,1995
१५. काशिकावृत्तिः–वामनजयादित्यप्रणीता, चौखम्बा ओरएनटेलिया दिल्ही – 2010

~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~